

KUR'ÂN'DA KUDÜS COĞRAFYASI VE MESCİD-İ AKSÂ

Yakup BIYIKOĞLU*

ÖZ

Kur'ân-ı Kerîm'de, Filistin ve Kudüs tabirleri lafız olarak geçmese de bu bölgeye işaret eden birtakım âyetler mevcuttur. Bu makalede âyetlerde zikredilen bölgeye dair mekânların tefsirlerdeki yansımaları tespit edilmiştir. Önceki çalışmalardan farklı olarak kapsama Filistin ve Şam toprakları da eklenmiş özellikle Kur'ân bağlamında bu bölgenin coğrafi açıdan tefsirlerdeki izdüşümleri üzerinde durulmuştur. Yine Kudüs merkeze alınarak kısaca bu şehrin tarihinden bahsedildikten sonra Filistin Bölgesi ve Kudüs hakkında Kur'ân'daki betimlemelere değinilmiştir. Zira Kur'ân, Filistin ve Kudüs coğrafyasından bahsederken bu toprakların bereketli, kutsal, seçkin ve karye/şehir vasıflarına dikkat çekmiştir. Ayrıca Kur'ân kıssaları bağlamında bakıldığında Hz. İbrahim'den Hz. İsa'ya kadar pek çok peygamber ve kavmi az ya da çok yaşamlarını Filistin ve Şam coğrafyasında geçirmiştir. Dolayısıyla bölgenin en mukaddes şehri Kudüs, şehrin en eski mescidi de Mescid-i Aksâ olarak kabul edilmiştir. Nitekim İsrâ sûresi ilk âyette Mescid-i Aksâ'nın çevresinin mübarek kılındığı, hadislerde ise Kudüs şehrinin kutsallığı, Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmenin önemi zikredilmiştir. Özetle klasik ve modern dönem tefsirlerde Filistin bölgesi, Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu coğrafya, pek çok peygamberin bulunduğu kutsal topraklar olarak nitelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Filistin, Kudüs Coğrafyası, Mescid-i Aksâ.

THE GEOGRAPHY OF JERUSALEM AND MASJID AL-AQSÂ IN THE QUR'ÂN

ABSTRACT

Although the terms Palestine and Jerusalem/Qudus are not used literally in the Qur'ân, there are some verses that refer to this region. In this article, the reflections of the places mentioned in the verses in the commentaries have been determined. Unlike previous studies, the lands of Palestine and Damascus were also included in the scope, and the geographical projections of this region in the interpretations, especially in the context of the Qur'ân, were emphasized. Again, Jerusalem is taken as the center and after briefly mentioning the history of this city, the descriptions in the Qur'ân about the Palestinian Territory and Jerusalem are mentioned. Because, when the Qur'ân talks about the geography of Palestine and Jerusalem, it draws attention to the fertile, holy, distinguished and qarye/city characteristics of these lands. Moreover, when looked at in the context of the qisas of the Qur'ân, many prophets and their tribes, from Prophet Abraham to Prophet Jesus, spent more or less their lives in the geography of Palestine and Damascus. Therefore, the holiest city in the region is Jerusalem, and the oldest mosque in the city is the Masjid al-Aqsâ. In fact, the first verse of the Surah el-İsrâ mentions the blessing of the surroundings of the Masjid al-Aqsâ, and in the hadiths, the sanctity of the city of Jerusalem and the importance of visiting the Masjid al-Aqsâ are mentioned. In summary, in classical and modern commentaries, the region of Palestine, Jerusalem/Qudus and the geography where Masjid al-Aqsâ is located have been described as the holy lands where many prophets met.

Keywords: Tafsir, Qur'ân, Palestine, Geography of Jerusalem/Qudus, Masjid al-Aqsâ.

* Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Assoc. Prof., Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of Theology, Department of Qur'anic Exegesis, Tekirdağ, Türkiye, ybiyikoglu@nku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0759-8634>, <https://ror.org/01a0mk874>.

Geliş Tarihi / Date of Submission : 04.02.2025

Kabul Tarihi / Date of Acceptance : 26.05.2025

Atıf / Citation: Biyikoğlu, Yakup. "Kur'ân'da Kudüs Coğrafyası ve Mescid-i Aksâ". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61 (Haziran 2025), 41-58. <https://doi.org/10.21054/deuifd.1632446>.

Etik Beyan ve Çıkar Çatışması: Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazar, dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Ethical Statement and Conflicts of Interest: The author declares that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study, all sources used were indicated in the bibliography, the study was not financially funded, and there is no conflict of interest.

Copyright & License: Author publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY 4.0

Giriş

Genel olarak Kur’ân-ı Kerîm’e baktığımızda doğrudan Filistin diyarı ve Kudüs lafzı zikredilmese de Beytül-Makdis/Mescidül-Aksâ’ya işaret eden pek çok âyet mevcuttur. Kur’ân’da “Kudüs” lafzı geçmediği gibi İslâmî kaynaklarda bu şehrin adı farklı isimlerle zikredilmektedir. Şöyle ki Kur’ân’da zikredilen “el-Mescidül-Aksâ/المَسْجِدُ الْأَقْصَا”¹, “Mübevvee Sıdkın/مُبَيَّأًا صِدْقًا”² ve “el-Arzu’l-Mübâreke/الْأَرْضُ الْمُقَدَّسَةُ”³ tabirleri ile Kudüs şehri kastedilmektedir. Taberî (ö. 310/923), âyette zikredilen el-Mescidül-Aksâ ile Beytül-Makdis’in kastedildiğini nakleder.⁴ Râzî (ö. 606/1210) ise Mübevvee Sıdkın” terkiibini “el-Mescidül-Aksâ” ile ilintileyerek söz konusu tabir ile Şam ve Mısır’ın da içinde bulunduğu üzerinde bol ekinleri barındıran Filistin topraklarının kastedildiğini belirtir.⁵ Son dönem âlimlerinden Muhammed Hamdi Yazır da âyette geçen “el-Mescidül-Aksâ”nın Beytül-Makdis, mübarek kılındığı haber verilen çevresinin ise Kudüs ve civarı olduğunu söyler.⁶ Beytül-Makdis, “mukaddes ev” anlamına gelmekte olup mabede verilen bu isim daha sonra şehrin tamamı için kullanılır hale gelmiştir.⁷

İslâm âlimlerinin geneli Kur’ân-ı Kerîm’de İsrâ sûresi 1. âyette “el-Mescidül-Aksâ” ismiyle zikredilen çevresinin mübarek kılındığı yerin Beytül-Makdis olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Arapça bir kelime olan “aksâ/أَقْصَى” uzakta olmak, insan ve mekânlardan ırak olmak⁸, uzak ve uzaklaşmak⁹ anlamlarına gelip Mekke’ye olan uzaklığından dolayı Mescid-i Aksâ şeklinde bu adı almıştır. Bu mabet, Kudüs’te olup İslamiyet öncesi ve sonrası kadim şehirlerden biri olarak maruf olmuştur. Pek çok peygamberin makamlarının burada olması hasebiyle semavî dinlerin yöneldiği kutsal mekân özelliğini taşır. Kur’ân’da belirtildiği üzere Mescid-i Aksâ’nın namazlarda ilk kible olarak zikredilmesi, sonra da kiblenin Mescid-i Haram’a tahvil edilmesi bağlamında da burası ayrı bir özelliğe sahiptir.¹⁰ Zira Kudüs’te bulunan mabetlerden en eskisinin Mescid-i Aksâ olduğunu söylemek mümkündür.

Akademik bir çalışma olarak *Kur’ân’da Kudüs ve Mescid-i Aksâ* isimli yüksek lisans tezi yapılmıştır. Özetle bu çalışmada Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili âyetlerin Mekkî ve Medenî durumları değerlendirilmiş olup özellikle son bölümde de Mescid-i Aksâ’nın bulunduğu yer ve İsrâ-Mirâc olayına dair yapılan itirazlar üzerinde durulmuştur.¹¹ Ayrıca bu konuda kaleme alınan *Kur’ân-ı Kerîm’de Kudüs’e Atıflar* isimli kavramsal süreç, İsrailoğulları ve Kudüs bölgesinde yaşayan peygamberler tarihi gibi konuları ihtiva eden akademik bir makale de mevcuttur.¹² Yine çalışmamızın bir kısmı ile alakalı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan *Tefsir Sayfalarından Tarihi Okumak: Mescid-i Aksâ* başlıklı özet mahiyetinde

¹ el-İsrâ 17/1.

² Yûnus 10/93.

³ el-Mâide 5/21.

⁴ Ebû Ca’fer Muhammed Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân fî te’vili’l-Kur’ân/ Câmiu’l-beyân an te’vili’l-âyi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (b.y: Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000), 17/333.

⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb* (Beyrût: Dâru ihyâ’it-Türâsi’l-‘Arabî, 1420/1999), 17/298; krş. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15/198-199.

⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 5/3144-3145.

⁷ Bünyamin Erul, *Kudüs ve Aksâ* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2023), 29.

⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘ayn*, thk. Abdulmuhsin el-Hindâvî (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 3/398.

⁹ Ebu’l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr. *Lisânü’l-‘Arab* (Kâhire: Dâru’l-Meârif, t.s.), 3657.

¹⁰ el-Bakara 2/144; bu âyet merkezli olarak Hz. Peygamber’in kiblenin tahvilini ümit edip vahiy beklemesi ve kiblenin tahvilinin sosyal ve içtimâî arka planı hususları için bk. Yakup Bıykoğlu, “İslâm Öncesi Dinî-Kültürel Olguların Kiblenin Tahvilî Hususuna Yansımaları ve Kible Ayetlerinin Sosyal-İçtimâî Boyutu”, *İHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2020), 79-97.

¹¹ Bk. Handan Yıldız Bayrak, *Kur’ân’da Kudüs ve Mescid-i Aksâ* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 20-83.

¹² Murat Sülün, “Kur’ân-ı Kerîm’de Kudüs’e Atıflar”, *Diyanet İlmî Dergi* 60/4 (Kudüs ve Mescid-i Aksâ Özel Sayı 2024), 1219-1262.

olan bir kitap bölümü¹³; yine Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları tarafından yayınlanan *İsrâ Sûresi Bağlamında Kaleme Alınan İsrâ Sûresi Özelinde Tefsir Literatüründe Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya Dair Düşünceler* başlıklı olarak kaleme alınan bir başka kitap bölümü bulunmaktadır.¹⁴ Biz bu makalede yukarıdaki çalışmalarda zikredilen birtakım hususlara değinsek de farklı olarak kapsamı daha da genişleterek Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya dair coğrafi hususların Kur'an'daki izdüşümlerini ele almaya çalışacağız. Bunu yaparken Kur'an'ın Filistin diyarını ve Kudüs bölgesini mekânsal olarak hangi isimlerle nitelediğini; bu yerlerin coğrafi açıdan tefsir ve hadis kaynaklarında nasıl izah edildiğini tespit etmeye çalışacağız. Ayrıca Kur'an'da isimleri zikredilen bazı Peygamber ve şahısların Filistin coğrafyası ile olan ilişkisine ve bunlara dair önem arz eden birtakım mekânlara değineceğiz. Son olarak da Kur'an'da ve hadislerde zikredilen Mescid-i Aksâ'nın tavsif edilen özellikleri ve bu mescidin uhdesinde bulunan "Mihrâb"ın tefsirlere yansıyan mahiyeti üzerinde duracağız.

Kapsam ve çerçeve olarak bu çalışmada özellikle erken dönem tefsir kaynaklarında Kudüs diyarının ve Mescid-i Aksâ'nın nasıl ele alındığını, âyetlerde bu coğrafyaya dair işaret edilen tarihî ve kültürel hususları ortaya çıkarmaya çalışacağız. Bu süreçte rivayetler bağlamında temel hadis kaynakları ve modern dönemde yazılan tefsir literatürü de dikkate alınacaktır. Yine mukayese olması bağlamında Filistin topraklarındaki bu kutsal mekânların izlerini görebilmek adına Kitâb-ı Mukaddes'e müracaat edilecektir. Ayrıca tarih ve coğrafya literatürüne dair açıdan birtakım hususların temellenmesi için tabakât, İslâm Tarihi ve İslâm Ansiklopedisi, yine bunların yanında alan ile ilgili müstakil olarak telif edilmiş bir takım güncel eserlere baş vurulacaktır.

Bu çalışma esnasında yöntem olarak kaynak tarama yöntemi kullanılacaktır. Böylece âyetlerde belirtilen bu bölgeye dair işaretlerin iz düşümlerinin tefsir kaynaklarına nasıl yansıdığı tespit edilecektir. Böylece Kur'an âyetleri ve tefsir kültürü bağlamında Filistin coğrafyası, Kudüs ve çevresinin kutsiyet ve ehemmiyeti ortaya konacaktır.

1. Ana Hatlarıyla Kudüs Tarihi

Kudüs şehri Tevrat'ta sadece bir defa *Salem* adıyla zikredilmektedir¹⁵. Kudüs şehrinin İbrânîceden gelen ismi Yeruşalayim (Yeruşalem) iki ayrı kelimeden mürekkeptir. Kelimenin "korkmak: yâre" veya "görmek: râ'âh" şeklinde, hatta "sahip olmak, vâris olmak" mânasında "yârâş"tan geldiği de söylenir. Ancak "kurmak, tesis etmek" anlamında "yârâh"tan gelmesi daha muhtemel görülmektedir.¹⁶

Kudüs'ün tarihi çok eskilere dayanmaktadır.¹⁷ Şehirde bulunan MÖ 4. binyıla ait çömlekler, bu binyılın son bölümünde şehrin güneydoğu kısmında bir kavmin yaşadığını, ilk ve orta Bronz çağına ait bulgular, 3. binyılda ve 2. binyılın ilk devirlerinde Hiksoslar dönemi ve öncesinde bu bölgede yaşayan insanların bulunduğunu göstermektedir. İslâm tarihçilerine göre ilk kurucuları Amâlîka olan Kudüs şehri, tarih sahnesine ilk defa Erken Bronz çağında diğer bazı eski Kenân şehirleriyle birlikte ortaya çıkmıştır.¹⁸ Yahûdi geleneğinde Kudüs'e verilen önemin Abram/İbrahim'in buraya gelişi ile başladığına inanılmaktadır. Nitekim Tevrat'ta İbrâhim'in eşi Sâra ve kardeşi Haran'ın oğlu Lût'u alarak Mezopotamya'dan Tanrı'dan aldığı emirle Kenân diyarına gelmesinden bahsedilmektedir.¹⁹

¹³ Bk. Harun Bekiroğlu "Tefsir Sayfalarından Tarihi Okumak: Mesid-i Aksâ", *KUDÜS İsrâ ve Mi'rac Hatırasının Mubafızı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2024), 15-25.

¹⁴ Bk. İsa Kanık, "İsrâ sûresi bağlamında kaleme alınan İsrâ Sûresi Özelinde Tefsir Literatüründe Kudüs ve Mesid-i Aksâ'ya Dair Düşünceler", *İlmî, Kültürel ve Sosyal Hayatta Kudüs* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 1-23.

¹⁵ *Kitab-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1996), Tekvin, 14/18.

¹⁶ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/323.

¹⁷ Firavunlar dönemi, İbraniler, Hz. Süleymân Krallığı, Asurlular Yönetimi, Babil Yönetimi, Pers ve Yunan Yönetimi, Romalılar Dönemi ve Hz. İsa dönemi Kudüs tarihi bağlamında toplu bilgi için bk. Musa İsmail Basit vd., çev. Ali Benli (Mesra Eğitim Tercüme Komisyonu) *Kudüs Tarihi* (İstanbul: Nida Yayınları, 2011), 25-41.

¹⁸ Harman, "Kudüs", 26/324.

¹⁹ Tekvin, 12/1-6.

Kudüs şehrinin krallık ve ibadet merkezi oluşu Hz. Dâvûd ile başlamamıştır.²⁰ Birinci mabet döneminde mabedin bulunduğu tepeye Sion tepesi denilmekteydi. Sion adı Kudüs'ün tamamını da ifade ediyordu. Hz. Dâvûd'a saltanatının ebediyen devam edeceği vaadi, aynı zamanda krallık ve mabet şehri olan Kudüs'ün ebedî oluşuna işaret sayılmıştır.²¹ Hz. Süleymân döneminde mabedin inşâsı Kudüs'e ayrı bir kutsallık vermiştir. Hz. Dâvûd'un saltanatının ebediyen devam edeceğine dair Tanrı'nın vaadi ve yine mabedin ebedî mekân olacağının kabulü bu şehri kutsallaştırmıştır.²² Nitekim Peygamber, Samuel'in Saul'u (Tâlût) kral vasfı ile takdis etmesinden sonraki krallar döneminde Câlût'u (Golyat) öldüren Hz. Dâvûd devletin başına kral olduktan sonra Kudüs'ü fethedip burayı başşehir yapmıştır.²³

Ayrıca İslâmî kaynaklara bakıldığında Kudüs'ün Hz. İbrâhim'den itibaren pek çok peygamberin yaşadığı, mukaddes olarak tavsif edilen bir bölgede bulunması, Hz. Süleymân'ın inşâ ettiği Beyt-i Makdis'i uhdesinde barındırması, İsrâîloğulları ve onlara gönderilen peygamberlerin mücadelelerine zemin olması gibi hususlar, bu şehri semavî dinler geleneğinde önemli bir yere sahip kılmıştır. Ayrıca buranın mukaddes oluşuna dair; yakınlarında ölenin bile mescit içinde ölmüş gibi kabul göreceği, burada ölmenin semâda ölmek mesabesinde olacağı ve Beyt-i Makdis ehlinin Allah'ın komşusu olacağı, Allah'ın komşusuna azap etmeyeceği şeklinde buranın faziletlerini anlatan pek çok rivayet nakledilmiştir.²⁴

Müslümanlar tarafından öteden beri benimsenen “Kudüs”, Beytül-Makdis ile aynı kökten türemiş olup aslında bu ismin, şehrin adını değil mabedi ifade ettiği zikredilmektedir. Dolayısıyla bu alan, çevresi ile beraber Harem-i Şerif olarak nitelenen Mescid-i Aksâ, Kubbetü's-Sahre, Hz. Ömer Mescidi ve uhdesinde bulunan diğer küçük mescitlerin hepsinin bulunduğu 144 dönümlük kutsal mekâna tekabül etmektedir.²⁵

Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde zikri geçen Mescid-i Aksâ'nın Kudüs topraklarında yer aldığına dair klasik Sünnî kaynaklarda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Ancak modern dönem müfessirlere bakıldığında Süleyman Ateş oryantalistleri kaynak göstererek Mescid-i Aksâ'nın Filistin bölesinde değil de Cirane vadisinde bulunduğu, dolayısıyla bu yolculuğun sıradan bir gece yolculuğu oluşuna işaret eder.²⁶ Şîa kaynaklarına bakıldığında ise Mescid-i Aksâ hakkında farklı bir düşünce olarak Şîilerin çoğu, Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te değil de semâda bulunduğunu iddia etmişlerdir.²⁷

2. Filistin Diyarı ve Kudüs'ün Kur'an'daki İzdüşümleri

Kur'an-ı Kerim'de Filistin ve Kudüs ismi doğrudan zikredilmese de âyetlerde bu bölgeye işaret eden birtakım ifadeler rastlanıldığı görülmektedir. Âyetler perspektifinden bakıldığında Filistin coğrafyası ve Kudüs'ün genelde peygamber kıssaları üzerinden anlatıldığı görülmektedir. Kıssaları ele alan âyetlerin tefsirinden hareketle belirtilecek olursa “mübarek mekân”, “mukaddes toprak”, “düzgün (seçkin) bir yurt” vb. şeklinde nitelendirilen yerlerin, Kudüs şehrinin de bulunduğu Filistin bölgesi olduğu söylenebilir.

Esas itibarıyla içerisinde Kudüs'ün de bulunduğu Filistin bölgesi, Mısır, Akdeniz, Suriye ve Şeria nehri arasında kalan yerlerin adıdır. Tevrat'a göre bu toprakların bilinen ilk sakinleri, dünyanın en eski milleti

²⁰ II Samuel, 6/1-23; 7/1-29; 24/18-25; I. Tarihler, 21/18-30.

²¹ II Samuel, 7/13-16.

²² Harman, “Kudüs”, 26/326.

²³ Ninian Smart, *The World's Religions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 205-206; Yahudilik ve Hristiyanlık tarihi literatürü bağlamında Kudüs'ün önemi hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Baş, “Kitabi Dinlerin Tarihsel Sürecinde Filistin ve Kudüs”, *Tarihî Kudüs ve Mescid-i Aksâ* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 9-19.

²⁴ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Târîhu beyti'l-makdis*, thk. Muhammed Azab (b.y: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, t.s.), 35-80.

²⁵ Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 29.

²⁶ Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2003), 2/917.

²⁷ Bu hususta detaylı bilgi için bk. Tarık Ahmed Hicâzî, *Şîa ve Mescid-i Aksâ* (Konya: Meva Yayınları, 2010), 5-20; Bayrak, *Kur'an'da Kudüs ve Mescid-i Aksâ*, 71-73.

olan ve Arap tarih araştırmacıları tarafından Arapların atası olarak kabul gören Amâlikîlilerdir. Daha sonraları Kenanlılar, Fenikeliler ve Ârâmîler gelip bu bölgeye yerleşmişlerdir.²⁸

Vahyin indiği döneme bakıldığında Filistin toprakları MÖ 63 tarihinde Roma İmparatorluğu tarafından işgale uğramıştır. Bu işgal esnasında Yahûdiler ilk anda Romalılara karşı direnç göstermişlerse de sonraları daha fazla dayanamamışlardır. MS 70 tarihinde Roma prensi Titus tarafından bu defa Kudüs tamamen yağmalanarak tahrip edilmiştir. Roma İmparatorluğu MS 395 tarihinde ikiye ayrılınca bölgenin büyük bir kısmı Bizans'ın elinde kalmış ve Filistin topraklarında Hristiyanlık hızla yayılmaya başlamıştır. Kudüs, 611 tarihinde Sasanî istilasına uğramış, 629 tarihinde İmparator Herakleios tarafından Kudüs ve bütün Filistin yeniden Bizans'ın hakimiyetine girmiştir.²⁹ Şimdi Kudüs coğrafyasının Kur'an'daki izlerini ve buraya dair kullanılan vasıfları ele alalım.

2.1. Bereketli Topraklar

Filistin topraklarına işaret edilen birçok âyette bu bölgenin bereketli kılınmasına vurgu yapılmaktadır. Bu âyetlerin yorumu bağlamında işaret edilen yerleri tespit ederken bu hususta sistematik bilgiye ulaşmak için yöntem olarak âyetler arasında nüzul sırası dikkate alınacaktır. Şöyle ki nüzul sırasına göre 39. sıradaki A'râf sûresinde İsrâiloğulları ile ilgili olarak “*Hor görüldüğü ezilmekte olan o kavmi de (İsrâiloğulları) içini bereketlerle doldurduğumuz ülkenin doğu taraflarına ve batı taraflarına mirasçı kıldık*”³⁰ şeklinde geçen (بَارَكْنَا فِيهَا) ibaresi ile bu kavmin doğu ve batıda bereketli yerlere mirasçı kılındığından haber verilmektedir.

Allah Teâlâ, İsrâiloğullarını Hz. Mûsâ vasıtasıyla Firavun'un zulmünden kurtardıktan sonra onlar hakkındaki söz konusu âyette “*İçini bereketle doldurduğumuz ülkenin doğu taraflarına ve batı taraflarına mirasçı kıldık*” buyurmaktadır. Burada işaret edilen bereketli ve verimli bu ülkenin neresi olduğu hususunda farklı görüşler vardır. Şöyle ki; bazı müfessirler âyetteki “doğu tarafı” ile Şam toprakları (Filistin-Suriye), “batı tarafı” ile de Mısır³¹, bazıları da bereketli ve ekini bol olmaya layık Şam olmakla beraber burası ile ilgili olarak İsrâiloğulları soyundan gelen Hz. Dâvûd ve Hz. Süleymân'ın hâkim olduğu ülkelerin kastedildiğini söylerler.³² Taberî de İsrâiloğullarının doğu ve batı etrafında mirasçı kılındıkları bu yerin Şam toprakları olduğunu nakleder. Zira Mısır'da Firavun döneminde bunlar, mustaz'af konumunda değillerdi. Yine Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) nakille buranın Şam diyarı olduğu zikredilmektedir.³³ Diğer müfessirlerin ortak görüşüne göre mezkûr bu âyette Şam, Ürdün, Mısır ve Filistin toprakların tamamını ifade eden Diyâr-ı Şam'a işaret edilmektedir. Nitekim âyetin devamında yer alan “bereketlerle doldurduğumuz” şeklindeki

²⁸ Filistin bölgesinin geçirdiği tarihsel sürece bakıldığında tarihçilerin çoğunluğuna göre Kudüs şehri Kenanlıların bir kolu Yebûsiler tarafından kurulmuştur. Hz. Mûsâ'nın Mısır'dan çıkıp Yahûdilerle Sina Çölü'ne gelmesi yaklaşık olarak milâttan önce 1200'lü yıllar Filistlerin bu bölgeye geldikleri yıllara rastlar. Yahûdiler buradaki kavimlerle ve Filistlerle savaşmış, bölgenin büyük kısmını ele geçirmiş ve Milâttan önce 9. yüzyılın sonlarında kendi devletlerini kurmuşlardır. Daha sonra Kudüs'ü fetheden Hz. Dâvûd, burasını kendisine başşehir yapmış, burada bir saray inşâ ettirmiştir. Hz. Dâvûd zamanında bölgede yaşayan pek çok kavim hakimiyet altına alınmıştır. Hz. Dâvûd'un ardından yerine geçen oğlu Hz. Süleymân, Lübnan, Ürdün ve Suriye'nin bir kısmına sahip olmakla, devlet en parlak dönemini yaşamıştır. Süleymân peygamber Kudüs'te kendi adı ile anılan bir mabed yaptırmıştır. Onun ölümünden sonra devlet ikiye parçalanmış olup parçalanma sonucunda Yahûdiler bir daha kendilerini toparlama imkanına sahip olamamıştır. Bk. M. Lutfullah Karaman, “Filistin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/89-90.

²⁹ Karaman, “Filistin”, 13/90; ayrıca Filistin kronolojisine dair sistematik bilgi için bk. Bünyamin Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 279-282.

³⁰ A'râf 7/ 137.

³¹ Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gâvâmişî't-tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 2/149; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrût-Dımaşk, Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Kelîmî't-Tayyib, 1414/1993), 2/273-274.

³² Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 14/348-349.

³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13/76-78.

nitelemeler de buna işaret etmektedir. Zira akarsuları ve bitki örtüsü gibi zenginlikleri bakımından belirtilen vasfa yalnızca bu bölge uygun düşmektedir.³⁴

Nüzul sırasına göre 49. sıradaki Kasas sûresinde “*Oraya gelince, o mübarek yerdeki vadinin sağ tarafından, (oradaki) ağaç yönünden kendisine şöyle seslenildi...*”³⁵ (الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ) ifadesiyle mübarek olarak isimlendirilen yer, Mukâtil b. Süleymân’a (ö. 150/767) göre Tûr dağının sağ tarafında mübarek toprak parçası olan ve Allah Teâla’nın ağacın arkasından Hz. Mûsâ’ya seslendiği bir mekândır.³⁶

“Sağ taraf” diye tercüme ettiğimiz *eymen* kelimesi “bereketli” anlamına da gelmektedir. Yüce Allah burada mübarek (bereketli) bir bölgede yer alan vadinin, üzerinde ağaç da bulunan sağ tarafından gelen bir sesle, “*Ey Mûsâ! Muhakkak ki ben, evet, ben âlemlerin rabbi olan Allah’ım*” diye seslenerek Hz. Mûsâ ile vasıtasız olarak konuşmuş, böylece Hz. Mûsâ da bu ilâhî sesi duymanın korkulu heyecanını burada yaşamıştır.³⁷ Burası vadinin “sağ tarafı/eymen” tabiri, izâfî olarak Hz. Mûsâ’nın gidiş yönüne göre verilmiş bir isim olabileceği gibi, Arap geleneğine göre kibleye dönüldüğünde sağda kalan tarafı da ifade ediyor olması muhtemeldir.³⁸ Burada İbn Aşûr’un da üzerinde durduğu gibi “eymen” kelimesini bereketli anlamında alacak olursak buranın, ağaçları bol ve toprakları bereketli olan Şâm cihetindeki Filistin toprakları olduğunu söyleyebiliriz.

Nüzul olarak 58. sıradaki Sebe sûresinde, “*Bereketli kıldığımız beldeler ile onlar arasında birbirini gören birçok yerleşim yeri oluşturduk ve bunlar arasında seyahati uygun konaklara ayırdık*”³⁹ âyetindeki (الْقَرْىَ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا) tabiri ile ifade edilen şehrin Kudüs oluşundan bahsedilir. Mücâhid ise burasının Şam’ın şehirleri olduğundan bahseder.⁴⁰ Sebe sûresindeki 18. âyetinde “bereketli kıldığımız” yer için Mücâhid ve Katade başta olmak üzere hemen hemen bütün müfessirlerce Şam bölgesi gösterilir.⁴¹ Bazıları İbn Abbas’tan rivayetle bu ifade ile özel olarak Kudüs’ü zikrederler.⁴² Bunu “mübarek, kutlu kıldığımız” şeklinde çevirmek de mümkündür. Arapça’da *belde* ve *yerleşim yeri* anlamlarına gelen “karye” kelimesi ile hem şehirler hem şehirde oturanlar kastedilmekte olup bu kelime, küçük topluluklar hakkında kullanılır.⁴³ Nitekim Sebe sûresi 15-17. âyetlerin tefsirinde belirtilen güzergâhta büyüklü küçüklü çok sayıda yerleşim yeri bulunduğu anlaşılmaktadır. Sebe sûresi 18. âyette “birbirini gören” anlamını verdiğimiz “قَرَى ظَاهِرَةً” terkinin yorumlarını ise Şam’a kadar uzanan yol üzerinde peş peşe gelen yerleşim yerleri⁴⁴; birbirinin görüş mesafesinde, yolcuların kolayca görebileceği, aralarında yarım saatlik mesafe bulunan ve birbirine ulaşmada güvenli konaklama imkânı olan bir yol güzergâhı⁴⁵ olarak özetlemek mümkündür.

Nüzul sırası açısından 73. olan Enbiyâ sûresinde “*Onu da Lût’u da kurtarıp herkes için bereketli kıldığımız yere ulaştırdık*”⁴⁶ meâlindeki âyette geçen (إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ) şeklindeki ibarede Hz. İbrahim’in ve yeğeni Hz. Lût’un ulaştırıldığı bereketli bu yer hakkında birtakım ihtilafların olduğu anlaşılmaktadır. Kur’ân’da anlatıldığı üzere Yüce Allah Hz. İbrâhim ve kardeşinin oğlu Hz. Lût’u kavminin zulmünden

³⁴ İbn Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz fî tefsiri’l-kitâbi’l-azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrût: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1422) 2/44; Ebû’l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, thk. Muhammed Şemsuddin Hüseyin (Beyrût: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1419), 3/419.

³⁵ Kasas 28/30.

³⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şahâte (Beyrût: Dâru İhyâ’it-Türâs, 1423), 3/344.

³⁷ Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşeri Başkanlığı Yayınları, 2006), 4/226.

³⁸ Muhammed b. Tâhir b. İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: Dâru Tunisiyye, 1984), 20/112-113.

³⁹ Sebe’ 34/18.

⁴⁰ Mücahid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebü’n-Neyl (Mısır: Dâru’l-Fikri’l-İslâmî, 1989), 1/554.

⁴¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 20/386; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/577-578; İbn Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 4/415.

⁴² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 20/386.

⁴³ İbn Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 4/415.

⁴⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 20/387-388.

⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/577; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 25/201-202; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 4/369-370; Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4/429.

⁴⁶ el-Enbiyâ 21/71.

kurtarmış, sonra onlara bereketli ülkeye hicret etmelerini emretmiştir. Tefsirlerde bereketli kılınan bu yerin Filistin veya Beytü'l-Makdis yahut Suriye ya da Mekke olduğuna dair farklı bilgiler bulunmakla birlikte, buranın Filistin toprakları oluşu kanaati daha ağır basmaktadır. Hz. İbrâhîm ile ilgili tarihî veriler de bu görüşü destekler mahiyettedir. Bu yerin kutlu ve bereketli oluşu ise bu yöreye çok sayıda peygamberin gönderilmiş olması, akar sularının bol, ziraî imkânlarının elverişli olması gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.⁴⁷ Taberî, rivayetler üzerinden birtakım karinelerden hareketle buranın Şam diyarı olmasının daha muhtemel olduğuna işaret eder.⁴⁸ Binaenaleyh tarihî bilgi açısından bakıldığında âyette geçen bölgenin Filistin toprakları olduğu görüşü ağır basmaktadır. Zira Hz. İbrâhîm, yeğeni Lût ile birlikte ülkesini ve kavmini terk ederek Filistin'e göç etmiştir. Her ikisi de bu coğrafyada inkârcılıkla mücadele ederek tevhit inancını yerleştirmeye çalışmışlardır.⁴⁹

Yine Hz. Süleymân ile ilgili olarak Enbiya sûresi 81. âyette, “*Süleymân'ın emrine de onun isteğine göre, içinde bereketler yarattığımız yere doğru esmek üzere güçlü rüzgârı verdik*” şeklinde geçen (إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا) ibaresindeki bereketli yerin de Filistin bölgesi oluşuna değinilmiştir. Zira klasik dönem müfessirlerden Mukâtil b. Süleymân'a göre “el-Arzu'l-Mukaddes” tabiriyle burası bereketli sular ve ağaçlarla çevrili olup buradan nimetler diğer yerlere/bölgelere de aktarılmıştır.⁵⁰

Allah Teâlâ, peygamberlik ve krallık konularında Hz. Süleymân'ı babası Hz. Dâvûd'a vâris kılmıştır. Ayrıca mucize olarak rüzgârı, bazı şeytan ve cinleri Hz. Süleymân'ın emrine vermiştir. Zira Hz. Süleymân, rüzgâr yardımıyla ordularını ve ticaret kervanını istediği yere götürmüştür. Yine o, ordusu ile birlikte rüzgâr vasıtasıyla bereketli memleketi olan Kudüs'e dönmüştür. Yukarıdaki âyette sadece dönüşü anlatılmıştır. Böylece kendi döneminde Hz. Süleymân, peygamberliğinin yanında bölgenin en güçlü kralı, devleti de en zengin devlet haline gelmiştir.⁵¹ Hem Kur'an'da ve hem de Kitâb-ı Mukaddes'te bu hususa işaret edildiği görülmektedir.⁵² Böylece bu bölgeye nimetlerin verilmesi bağlamında Kudüs'ün bereketli bir belde oluşu vahiy ile tescillendiği söylenebilir.

2.2. Mukaddes Yerler

Mukaddes toprak olması bakımından Kur'an'da Kudüs bölgesinden bahsedilmektedir. Şöyle ki; “*Ey kavimim! Allah'ın sizin için (vatan olarak) yazdığı kutsal topraklara girin, sakın geri dönmeyin, sonra kaybedenler siz olursunuz*”⁵³ şeklindeki âyette zikredilen (الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ) ifadesi ile işaret edilen bölge Kudüs ve çevresidir. Ancak Mücâhid'in İbn Abbâs'tan yaptığı rivayete göre burası Tûr dağı ve çevresidir.⁵⁴ Mukâtil b. Süleymân'a göre burası Erîhâ'dır. Bu bölge de Ürdün ve Filistin topraklarını kapsamaktadır. Yukarıda âyetten hareketle Mûsa (a.s) İsrailoğullarına Erîhâ dağındaki Ürdün nehri üzerinden şehirlere girmelerini emretmiştir. Bu dönemde Erîhâ'da bin civarında şehir bulunuyordu.⁵⁵ Katade ve diğerlerine göre bu mukaddes yer Şam'dır.⁵⁶ Taberî'ye göre bu hususta yapılması gereken en doğru şey Hz. Mûsâ'nın emri üzere burası hakkında “arz-ı mukaddese” tabiriyle yetinmektir. Çünkü bu bilgilerin doğruluğu ancak haber-i sâdık ile bilinebilir. Yahudiler tarafından “arz-ı mukaddese” olarak isimlendirilen bu yerler,

⁴⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 22/160; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li â-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Perdevnî-İbrâhîm el-Etfeyyîş (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1964), 11/305; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3/491.

⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/468-470.

⁴⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/687-688.

⁵⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 3/89.

⁵¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/694.

⁵² Krş. Sebe' 34/12, Sâd 38/20; I. Krallar, 2/44-46; 3/1-15; 4/1-2.

⁵³ el-Mâide 5/21.

⁵⁴ Mücâhid b. Cebr, *Tefsiru Mücâhid*, 1/305; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/167.

⁵⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 1/465; İbn Zeyd ve İkrime'den Nakille buranın Erîhâ oluşuna dair bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/168; Erîhâ, Beytü'l-Makdis'e bağlı kadim şehirlerden biridir. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed Cerîr et-Taberî, *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk* (Beyrût: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 1/429.

⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/167.

İsrailoğullarının Fırat ve Mısır Arîş arası hiç çıkmayacaklarına inandıkları arz-ı mev'ûd (vaad edilen topraklar) adıyla kabul görmektedir. Oysaki bu konuda kesin delil olabilecek hiçbir haber yoktur.⁵⁷ Kitâb-ı Mukaddes'te ise arz-ı mev'ûd, Hz. İbrahim ve soyundan gelenlere Tanrı tarafından vaad edilmiş yerler olarak anlatılmaktadır.⁵⁸ Burası, bu günkü Filistin toprakları olup "içinde süt ve bal akan bir ülke, iyi ve geniş" özelliği taşıyan vatandır.⁵⁹

Özetle belirtilecek olursa bu âyetten hareketle kutsal topraklardan maksat, içinde Beytü'l-Makdis'in de bulunduğu Filistin topraklarıdır. Hz. İbrâhim ve ondan sonra gelen birçok peygamber, burada yaşadığı ve defnedildiği için burası vahyin de iniş yeri olarak kabul görmüştür. Bu sebeple bu yere "kutsal topraklar/el-arzu'l-mukaddese" denilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de "Allah'ın bereketli kıldığı yurt"⁶⁰ olarak da ifade edilen yerlerin sınırları kesin ve net olarak belirtilmemiştir.⁶¹ Kur'an'da "*Andolsun zikirden sonra Zebûr'da da 'yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır' diye yazmıştık*"⁶² âyetinden hareketle buralar ancak Allah'ın sâlih kullarına kalacaktır. Zira tefsirlerin çoğuna göre "zikir" kelimesi Hz. Mûsâ'ya indirilen Tevrat'ı, Zebûr Hz. Dâvûd'a indirilen kitabı, arz da genel olarak yeryüzünü, özel olarak da mezkûr yeri ve bölgeyi ifade etmektedir. Dolayısıyla Allah Teâlâ, adı geçen kitaplarda ve Kur'an'da, dünyada kötüler ve kötülüğün sürekli olarak pâyidar olamayacağını; hâkimiyetin eninde sonunda iyilerin eline geçmesinin mukadder olduğunu haber vermektedir.⁶³

2.3. Seçkin Bir Yer

Kur'an'da özel bir yer bağlamında zikredilen "*Andolsun biz İsrâiloğulları'nı seçkin bir yere yerleştirdik ve onları güzel nimetlerle rızıklandırdık*"⁶⁴ âyetinin sibakından da anlaşıldığı üzere Mukâtil b. Süleymân (mübevee sıdkın/مُبَوِّأٌ صَدَقٌ) tabirindeki bu seçkin yerin Beytü'l-Makdis olduğunu söyler. Dolayısıyla buranın etrafının yağmurlu ve bitkilerle dolu bereketli bir yer olduğuna dikkat çeker.⁶⁵ Taberî ise tabir edilen bu yer üzerinde ihtilafın olduğunu, kendi kanaatine göre Şam ve Beytü'l-Makdis veya Şam ve Mısır'ın kastedildiğini beyan eder.⁶⁶ Sa'lebî'ye (ö. 427/1035) göre ise burası Hz. İbrahim'in zürriyeti için mübarek kılınan Mısır, Ürdün, Şam ve Filistin Bölgesidir.⁶⁷ Dolayısıyla yukarıdaki âyetten hareketle farklı şehirler üzerinden Filistin coğrafyasına işaret edildiği anlaşılmaktadır.

İbn Atıyye (ö. 541/1147) de benzer rivayetleri vererek İsrâiloğullarının bir daha Mısır'a dönmeyecekleri hususundan hareketle buranın Şam diyarı ve Beytü'l-Makdis olmasının daha doğru olacağına dikkat çeker.⁶⁸ İbn Kesîr (ö. 774/1373) de tarihi hakikatlerden yola çıkarak Hz. Mûsâ'nın Beytü'l-Makdis'e talip olmaya devam ettiğini, buranın Hz. İbrahim'in diyarı olduğunu, burada Amâlîka adında bir topluluk olduğunu ve İsrailoğullarının bunlar ile savaştıktan kaçındığını, bundan dolayı Allah'ın bunları Tih çölüne sürdürdüğünü öne sürer. Yine Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'un vefatından sonra buradan çıktıklarını, daha sonra Hz. Yûşa' ile Allah'ın Beytü'l-Makdis'in kapılarını bunlara açtığını, Buhtunnasr adında bir kralın bir müddet bu seçkin beldeyi bunların elinden alışından bahseder.⁶⁹

⁵⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/168.

⁵⁸ Tekvin, 17/8.

⁵⁹ Çıkış, 3/8.

⁶⁰ Bk. el-İsrâ 17/1; el-Enbiyâ 21/71.

⁶¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/246.

⁶² el-Enbiyâ 21/105.

⁶³ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/703-704.

⁶⁴ Yûnus 10/93.

⁶⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 2/248;

⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/198.

⁶⁷ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'an*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 5/148.

⁶⁸ İbn Atıyye, *el-Muharremu'l-vecîz*, 3/142.

⁶⁹ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/256.

Sonuç olarak müfessirlerin çoğu, tarihi bilgilerden de hareketle İsrailoğullarının seçkin olarak yerleştirilip rızıklandırıldıkları yerin Mısır, Şâm diyarı ve Kudüs olduğunu ancak daha sonra bir müddet ellerinden alınıp bu seçkin yerden mahrum bırakıldıklarını söyler.

2.4. Karye/Şehir Tabiri

Kur'an'da Kudüs bölgesi için dolaylı olarak “karye/şehir” ifadesi de kullanılır. Şöyle ki bu hususta “*Demıştik ki. Şu şehre girin, orada bulunanlardan dilediğiniz şekilde bol bol yiyip için, kapıdan eğilerek girin ve af dileyin ki hatalarınızı bağışlayalım*”⁷⁰ âyeti zikredilmektedir. Mukâtil'e göre İsrâailoğullarına içine girip bol rızıklanmaları emredilen bu şehir Beytü'l- Makdis'tir.⁷¹ Zira günümüz tefsirlerine bakıldığında burası için Kudüs ismi zikredilmektedir.⁷² Yine Taberî, Mukâtil'e benzer olarak İbn Vehb'ten nakille burayla ilgili net bilgi verir. Her ikisi de âyetin tefsiri bağlamında buranın Filistin topraklarındaki Erîhâ olduğu üzerinde durur.⁷³ Kurtubî de (ö. 671/1273) karye ile kastedilen yer hakkında ihtilaf olduğunu belirtse de cumhurun ittifakına dikkat çekerek buranın Beytü'l-Makdis olduğunu söyler. Yine burası hakkında Beytü'l-Makdis'in şehirlerinden Erîhâ başta olmak üzere Şam, Remle, Ürdün, Filistin ve Tedmür olduğuna dair rivayetler verir.⁷⁴

Sonuç olarak yukarıdaki âyette zikredilen “karye” tabiri ile kastedilen yerler arasında Beytü'l-Makdis'in öne çıktığı söylenebilir. Zira tefsirlerde cumhurun ittifakı bu yöndedir. Hal böyle olsa da bu yere dair zikredilen farklı şehir isimleri başta Erîhâ olmak üzere hepsinin bulunduğu yer Filistin bölgesidir.

2.5. Kur'an'da Zikredilen Bazı Peygamber ve Şahısların Filistin Coğrafyası ile İlişkisi

Kur'an kıssalarına bakıldığında peygamberler ve kavimlerinin az ya da çok yaşamlarını Suriye, Filistin ve Mısır topraklarında geçirdikleri görülür. Bu bölgelerde; Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil, Hz. Ishâk, Hz. Lût, Hz. Yakûb, Hz. Yûsuf, Hz. Şuayb, Hz. Mûsâ, Hz. Hârûn, Hz. Dâvûd, Hz. Süleymân, Hz. Yûnus, Hz. Zekeriyâ, Hz. Yahyâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed'in bulunduğu zikredilmektedir. Ayrıca Hz. Hâcer, Belkıs, Hz. Meryem ve Tâlût-Câlût da bu coğrafyada yaşayan ve Kur'an'da adları geçen şahsiyetlerdendir.⁷⁵

Örnek olması açısından Filistin-Kudüs bölgesine dair ifadelerle bakılacak olursa Hz. Mûsâ'nın Mısır'ı terk edip Medyen cihetine gitmesi, rivayetlerden hareketle peygamber olduğu anlaşılan Hz. Şuayb'ın kızıyla karşılaşması, kızı Safûra ile evlendiği yerin ve 8-10 sene kaldığı toprakların⁷⁶ bu bölgede olması yüksek bir ihtimaldir. Nitekim kadim müfessir Mukâtil b. Süleymân'dan nakille bu olayların geçtiği bölgenin Medyen ve Hz. Şuayb'ın kızlarıyla evlendiği yerin Tûr dağı bölgesi olduğunu; mukaddes bir bölge olması hasebiyle buranın “nur” olarak isimlendirildiğini söylemek mümkündür.⁷⁷

Kur'an'da Hz. Mûsâ'dan sonra kral Tâlût'un, Câlût ve ordusuyla mücadelesinin, imtihan oldukları nehrin ve Hz. Davud'un Câlût'u öldürüp halkın yönetimini aldığı yerin de bu bölgede olduğuna işaret edilmektedir.⁷⁸ Yine Kur'an'da, Hz. Dâvûd ile birlikte Hz. Süleymân'a da birçok ilim ve imkânın verildiğine, Belkıs'ın zeminini su zannedip eteklerini çekerek girdiği Hz. Süleymân'ın sarayının (rivayetlerde de işaret edildiği üzere) Kudüs'te bulunduğu değinilmektedir.⁷⁹ Yine Hz. Mûsâ ile birlikte İsrailoğulları'nı Firavun ve ordusundan kurtaran Allah (c.c.) çeşitli âyetlerden hareketle mübarek-mukaddes bölgeden söz ederken yine aynı coğrafyaya dikkat çekilmektedir.⁸⁰

⁷⁰ el-Bakara 2/58; A'râf 7/161.

⁷¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 2/69; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/102; 13/178.

⁷² Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/611.

⁷³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 1/110; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/103; 13/178.

⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li â-abkâmi'l-Kur'an*, 1/409.

⁷⁵ Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 36.

⁷⁶ el-Kasas 28/15-28.

⁷⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 3/343.

⁷⁸ el-Bakara 2/246-252.

⁷⁹ en-Neml 27/15-44; Sebe', 10-14.

⁸⁰ Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 38.

Tâlût'un ordularının içip içmeme konusunda imtihan oldukları nehir, Ürdün ile Filistin arasında akıp Lût gölüne dökülmektedir.⁸¹ Taberî'nin Katâde'den naklettiği rivayetlere göre bu nehir Ürdün ile Filistin arasında akmaktadır.⁸² Yine Hz. Süleymân'ın kuşlar ile görüşmesi, Neml sûresi 20. âyetinde geçen Hüdüh kuşunun Beytül-Makdis civarından Belkıs'ın tahtının bulunduğu Yemen cihetine uçtuğu kaynaklarda zikredilmektedir.⁸³ Ayrıca bir takım rivayetlerden bu sûrenin 44. âyetinde Hz. Süleymân'ın Sebe' kraliçesine köşke girmesini emrettiği yerin de Filistin bölgesinde Şam'ın bir köyü olduğu anlatılmaktadır.⁸⁴ Taberî de Sebe' sûresinde anlatılan Hz. Süleymân'ın vefat ettiği mabedin ve âsasının düşmesiyle öldüğünün anlaşılmasına dair hususların burada gerçekleştiğini haber vermektedir.⁸⁵

Son olarak belirtilecek olursa bu bölgeden bahseden âyetler sadece burası ile sınırlı olmayıp mabedin inşâsı sonrası Hz. Zekeriyâ ve Hz. Yahyâ'nın yaşadığı yer Kudüs'e de işaret etmektedir. Ayrıca Hz. Meryem'in çocukluğunun geçtiği toprağın burası olduğu malumdur. Kur'an'da Âl-i İmrân ve Meryem sûrelerinde uzunca anlatıldığı üzere Hz. İsâ'nın büyüdüğü, etrafındakileri davet ettiği, havarileriyle sohbet edip hayatının son zamanlarını geçirdiği mekân da Kudüs'tür.⁸⁶ Yine âyetinde belirtildiği üzere Hz. İsâ ile annesinin kalmaya elverişli ve kaynak suyu bulunan yüksek bir yere yerleştirildiği yerin⁸⁷ Kudüs'teki Beytül-Makdis'in olduğuna dair rivayetler de mevcuttur.⁸⁸

Sonuç olarak âyetlerden anlaşıldığı üzere Hz. İbrâhim başta olmak üzere, yeğeni Hz. Lût, Hz. Zekeriyâ, Hz. Yahyâ, Hz. İsâ ve annesi Hz. Meryem, hatta Hz. Muhammed Mescid-i Âksâ'da bulunmuş ve bunlardan bir kısmı da Filistin coğrafyasında vefat etmiştir.

3. Kur'an'da Mescid-i Aksâ

Kur'an'da Mescid-i Aksâ tabiri geçmekte olup yukarıda aktardığımız "mübarek, mukaddes ve seçkin topraklar" içinde zikredilen bu uzak mescit, bazılarının iddia ettiği Mekke'ye yaklaşık 8 km. uzaklıktaki bir mabet değildir.⁸⁹ Aksine zahiren İsrâ sûresi ilk âyetinde Hz. Peygamber'in yapmış olduğu gece yolculuğunun Mescid-i Aksâ olduğundan bahsedilmektedir. Kudüs'teki mescit, etrafında harem-i şerif bulunan geniş alanı olan ve etrafı bereketli bir mabetir.

3.1. Kutsal Bir Mabet Olarak Mescid-i Aksâ

Tarihçe olarak bir bilgi verilecek olursa rivayetlere göre Allah Teâlâ, Hz. Dâvûd'a Beytül-Makdis'i inşâ etmesini emretmiştir.⁹⁰ Oğlu Hz. Süleymân da hükümlerinin dördüncü yılında bu kutsal mabedin inşaatına başlamıştır.⁹¹ Çok kıymetli eşyaları uhdesinde barındıran bu mabet, Hz. Süleymân'dan sonra belirli zamanlarda pek çok istila ve yağmalar sonucu yıkıma uğramıştır. Mabede dair en büyük yıkım, Bâbil hükümdarı II. Buhtunnasr'ın Kudüs'ü 3. kez işgalinde MÖ 586'da olmuştur. Bu üçüncü işgalde şehri tamamen yıkan Buhtunnasr, tahrip edilen mabedin kapı ve duvarlarından kopardığı kabartmalar ile diğer değerli eşyaları, bunların yanında pek çok ganimetlerle beraber Bâbil'e götürmüştür. MÖ 539'da Bâbil esaretinin bitmesiyle Kudüs'e dönen Yahudiler, yaklaşık yirmi beş yıl içerisinde yıkılan bu mabedin inşâsını tamamlamışlardır. Daha sonra Kudüs birkaç kez daha istilaya maruz kalmış olup m.ö. 37'de Yahuda kralı ilan edilen I. Herod tarafından bu mabet restorasyona tâbi tutulmuş ve etrafında koruma duvarları inşâ edilmiştir. Bu inşaat, Hz. İsâ'nın doğumundan on yıl önce başlayıp onun zamanına kadar sürmüştür.

⁸¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 1/208.

⁸² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/340-341.

⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 3/300.

⁸⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 3/309.

⁸⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/372-374.

⁸⁶ Âl-i İmrân 3/35-63; Meryem 19/1-40; el-Mâide /110-120.

⁸⁷ el-Mu'minûn 23/50.

⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/39.

⁸⁹ Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 39.

⁹⁰ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdır, 1968), 4/22.

⁹¹ Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, 1/503.

Günümüzde Yahudiler, ilk Süleymân mabedinin bir bölümü olduğuna inanışları sebebiyle önünde dua ettikleri ağlama duvarını, mabedin batı cephesine ait ihata duvarının kalıntısı olarak kabul etmektedirler. Hz. Zekeriyâ ve Meryem'in ibadete çekildikleri odalarında bu yapının müştemilatında olduğuna inanılmaktadır.⁹²

Mescid-i Aksâ tabiri, İslâm'ın ilk dönemlerinde yer yer Kudüs için kullanılmakla birlikte asırlar boyunca bu terkiplerle bilhassa buradaki Harem-i Şerif kastedilmiştir.⁹³ Rivayet ve dirayet türü tefsirlere bakıldığında Mescid-i Aksâ zikredildiğinde etrafında Ürdün, Filistin ve Şam gibi şehirlerin bulunduğu, çevresi su kaynakları ve ağaçlarla bereketli olan Beytü'l-Makdis'e de işaret edildiği görülür.⁹⁴ Zira kadim müfessirlerden Mukâtil b. Süleymân'a göre Mesid-i Aksâ'dan maksat, Beytü'l-Makdis'tir. Zira diğer âyetlerde bereketli olarak vafedilen ve içinde bol suların, ağaçların ve hayırların bulunduğu yer burasıdır.⁹⁵ Yine Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) göre bu yer, Beytü'l-Makdis'te bir mescit olup peygamberlerin makamları burada olduğu için bereketli yer olarak addedilmiştir.⁹⁶ Ebû'l-Berekât en-Nesefî de (ö. 710/1310) buradaki Mescid-i Aksâ'dan maksadın Beytü'l-Makdis olduğunu nakletmiştir.⁹⁷ Buhârî'nin (ö. 256/870) naklettiğine göre ise Hz. Peygamber'in önce göklere çıkarıldığı, sonra Kudüs'e getirildiği bildirilirken, önce Kudüs'e getirildiğini ifade eden rivayetler mevcuttur.⁹⁸

İsrâ sûresi 1. âyette zikredilen (سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا...) "Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya" ifadesi, Resûlullah'ın semaya yükselmesinden önce Mescid-i Aksâ'ya uğradığı görüşünü teyit etmektedir. Dolayısıyla âyetin zâhirinden hareketle Hz. Peygamber'in gece yolculuğunun önce Mekke'deki Mescid-i Haram'a Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya oradan da semalara çıktığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan farklı bir bakış açısıyla Muhammed Hamîdullah, âyette geçen "en uzak mescid" anlamına gelen Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'teki mescit olamayacağını, bunun "semavî bir mescid" olması gerektiğini savunan görüşü tercih eder. Zira ona göre Kur'an-ı Kerim'de Filistin'den "en yakın yer"⁹⁹ diye söz edilmektedir. Bu hâlde âyette terkip olarak zikredilen "el-Mescidü'l-Aksâ"nın Kudüs'te olmaması gerekir. Ayrıca Hamîdullah, bu savını desteklemek için Kudüs'te bulunan eski mabet (Süleymân Mabedi) İslâmiyet'ten çok önce savaşlar sonucu yıkılmış olduğunu, şimdiki şekliyle Mescid-i Aksâ'nın henüz inşa edilmediğini söyler.¹⁰⁰

Birçok peygamberin Filistin bölgesinde yaşaması nedeniyle Mescid-i Aksâ'nın çevresinin mübarek kılındığı âyette bildirilmektedir. Peygamber Efendimizin mucizevî bir şekilde buraya getirilmesi ve daha sonra bir süre buranın Müslümanlar tarafından kible kabul edilmesi de Mescid-i Aksâ'nın çevresinin mübarek bir mekân oluşunun başka bir ifadesidir. Kaynaklara göre bu yer Mescid-i Aksâ ismi ile anılsa da burası Kudüs olarak addedilmektedir. Hal böyle olunca müfessirlerin tamamına yakını Mescid-i Aksâ'nın,

⁹² Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 32.

⁹³ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/268.

⁹⁴ Kudüs ve Mesid-i Aksâ'ya dair tefsirlerde zikredilen malumat konusunda detay için bk. Kanik, "İsrâ sûresi bağlamında kaleme alınan İsrâ Sûresi Özelinde Tefsir Literatüründe Kudüs ve Mesid-i Aksâ'ya Dair Düşünceler", 9-16.

⁹⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 2/512-515.

⁹⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 7/3.

⁹⁷ Ebu'l-Berakât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve bekâikü'te'nîl*, thk. Yusuf Ali Bedîvî (Beyrût: Dâru'l-Kelim, 1998), 2/245.

⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/333-355.

⁹⁹ "Rûmlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler..." (Rûm 30/3)

¹⁰⁰ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1990), 1/140; Hamîdullah'ın, bahis mevzuu olan mescidin bazı hadis metinlerinde "Mescidü'l-Aksâ" şeklinde geçtiğini, "el-Mescidü'l-Aksâ" ile "Mescidü'l-Aksâ" terkiplerinde dilbilgisi açısından farklılık bulunduğunu belirterek âyette zikredilen *el-Mescidü'l-Aksâ*'nın Kudüs'le bir ilgisinin olmadığını iddia etmesi ve yine Buhârî'den aldığı dört hadisi bu iddiasına delil getirmesinin isabetli ve tutarlı bir yaklaşım olmadığını söylemek mümkündür. Bu hususta detaylı bilgi için bk. İsmail Altun, "Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 303; krş. Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/460.

Kudüs'teki Süleymân mabedi olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.¹⁰¹ Nitekim modern dönem âlimlerden İbn Âşûr, bu âyetle Hz. Muhammed'in ümmetin eliyle Kudüs'teki eski mabedin yeniden inşâ edileceğine bir işaret bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁰² Nitekim ilk önce Hz. Ömer, Kudüs'ün anahtarlarını teslim aldığı anda bizzat kendisi de iş başında bulunarak Mescid-i Aksâ'nın Hristiyanlar döneminde taş yığınları altında kalmış kısmını temizlemiş, sonra da burada namazgâh için bir mescit inşâ etmiştir.¹⁰³ Daha sonra Emevî Halifesi Mervân b. Hakem'e (ö. 65/685) kadar burada mescit yapılmamış, halifenin emri ile burada Kubbetü's-Sahre ve Mescidü'l- Aksâ inşâ edilmiştir.¹⁰⁴

İsrâ sûresi 7. âyetinde “*Eğer iyilik ederseniz kendiniz için iyilik etmiş olursunuz; kötülük ederseniz yine kendinize edersiniz. Nihayet ikinci cezalandırma vakti gelince, düşmanlarınız onurunuzu çiğnesinler, daha önce girdikleri gibi yine mescide girsinler ve ellerine geçirdikleri her şeyi yakıp yıksınlar istedik*” buyurularak tekrar “el-mescid” diyerek doğrudan atıfta bulunulan mabedin Mescid-i Aksâ veya Beytü'l-Makdis olduğu anlaşılmaktadır. Yani daha önce girdikleri gibi yine mescide (Beytü'l-Makdis'e) girsinler ve ellerine geçirdikleri her şeyi talan edip yerle bir etsinler diye üzerlerine tekrar düşmanları gönderilmiştir. Taberî, Allah onlar üzerine Buhtunnasr'ı gönderip bunları ilk defa yer yüzünde fesada uğrattıktan sonra tekrar ikinci kez Beytü'l-Makdis'e düşmanlarını gönderdiğini, düşmanlarının onları perişan edip kendilerine galip geldiklerinden bahseder.¹⁰⁵ Yakın dönem tefsir yorumları bağlamında bakıldığında Allah Teâla bu âyetle, “önceki defa mescide girip istila ettikleri gibi tekrar girsinler” buyurmaktadır. Bunlardan ilkinin, komutanı Bâbil hükümdarı olup sonraki tahribi yapanlar da Konstantin'e kadar buralara gelen Romalılardır.¹⁰⁶ Netice olarak âyetle Yahudilerin azgınlıklarından dolayı tekrar düşmanları tarafından mabetlerin yıkılmasına ve bu şekilde manevî açıdan cezalandırılmasına dikkat çekilmektedir.

Yine Kur'ân'da, Mescid-i Aksâ'nın çoğul anlamında kullanılan “mesâcid” kelimesi ile ilişkilendirildiği görülür. Şöyle ki bu hususta âyetle “*Allah'ın mescitlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için uğraşandan daha zalim kim olabilir? Oysa ki onların buralara ancak korka korka girmesi gerekir. Dünyada bunlar için rezillik; ahirette de büyük azap vardır*”¹⁰⁷ buyurulmaktadır. Müfessirlere göre burada yıkılmak istenen mescit, Mescid-i Haram değildir. Zira müşrikler orada kendince ibadet ettikleri için Ka'beyi yıkmaya veya tahrip etmek teşebbüsünde bulunmamışlardır. Binaenaleyh âyetin bağlamı Yahudi ve Hristiyanlar hakkında olması hasebiyle Allah'ın mescitlerinin yıkmak faaliyetlerini, bu iki dinin müntesipleri bağlamında anlamak gerekir.¹⁰⁸ Müfessirlere göre âyetle geçen mescit kelimesi, ta'zim için çoğul olarak kullanılmıştır.¹⁰⁹ Ancak zâhirî anlamdan hareketle Taberî'ye göre yıkılmak istenen mescit (ler), etrafındaki namazgâhlarıyla birlikte bütünlük arz eden Beytü'l-Makdis'tir.¹¹⁰ Böylece âyetle, Beytü'l- Makdis çevresinde mescit yıkan Yahudi ve Hristiyan din mensuplarının mescitlere olan bu tavırlarından dolayı dünyada rezil ve perişanlık içinde olacaklarına; ahirette de elim bir azap göreceklerine dikkat çekilmiştir.

3.2. Âyetlerde Zikredilen “el-Mihrâb” Tabirinin Mahiyeti

Âl-i İmrân ve Meryem sûreleri başta olmak üzere birçok âyetle Hz. İsâ'nın büyüdüğü, insanları davet ettiği, havâriileri konuşma yaptığı ve hayatının son demlerini yaşadığı mekânın da Kudüs oluşundan genişçe bahsedilmektedir. Mabedin inşâsı sonrası Hz. Zekeriyyâ ve Hz. Yahyâ'nın yaşadığı yer de

¹⁰¹ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/460-461.

¹⁰² Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve'tenvîr* (Tunis: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1984), 15/8.

¹⁰³ Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 32-35.

¹⁰⁴ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve'tenvîr*, 15/18; yine kaynaklarda Harem-i Şerif'in müstemilatında olan bu mabetlerin Abdülmelik b. Mervân (685-705) ve I. Velid (705-715) tarafından bu günkü şekliyle inşâ edildiği beyan edilmektedir. Bk. Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 35.

¹⁰⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/88; krş. Taberî, *Târîbu'r-rusul ve'l-mülûk*, 1/538-539.

¹⁰⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3363.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/144.

¹⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/522; âyet bağlamında yıkılmak istenen mescidin Mescid-i Haram olmaması hususunda geniş bilgi için bk. Bekiroğlu, “Tefsir Sayfalarından Tarihi Okumak: Mescid-i Aksâ”, 23.

¹⁰⁹ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve'tenvîr*, 1/680.

¹¹⁰ Bu husustaki rivayetlere dair bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/520-521.

burasıdır. Hz. Meryem'in çocukluğunun burada geçtiği haber verilmektedir. Bu şehirde bulunduğu âlimlerin ittifak ettikleri Mescid-i Aksâ'ya işaret eden dört âyette onun bir cüz'ü olan "Mihrâb"tan da bahsedilmektedir.¹¹¹ Anlam bütünlüğünü görebilmek ve bu bağlamda değerlendirme yapabilmek adına ilgili âyetler nüzul sırasına göre ele alınacaktır.

Bu âyetlere bakıldığında ilk olarak Sâd sûresinde "el-mihrâb" lafzı Hz. Dâvud ile ilgili geçmektedir. Burada *mihirâb* kelimesi mabet anlamında kullanılmaktadır. Şöyle ki; "*Mabedin (duvarlarına) tırmanan davacıların haberi sana ulaştı (değil) mi?*"¹¹² buyurularak Beytü'l-Makdis'teki mabet'in yüksek duvarından bahsedilmektedir. Binaenaleyh nakledilen İsrâiliyyât türü haberlere göre, Hz. Dâvud, kocasını öldürdüğü bir kadın ile iddet süresi tamamlandıktan sonra evlenip ondan Süleymân adında oğlu dünyaya geldi. Daha sonra Hz. Dâvud bir mabette ibadetle meşgul iken iki melek, ansızın mabedin duvarını aşarak kurtuluşuna dair tevbe etmesini bildirmek üzere karşısına çıkmışlardı.¹¹³ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) yukarıda verilen haberin doğru olmadığına işaret eder. Haberin aslının ise iki şahsın haksız yere Müslüman birini öldürüp hanımı ile evlenmeyi istemeye dair bir meseleyi Hz. Dâvud'a sormak için mabede gelmeleri ve ondan bunun hükmü hakkında bilgi almak istemeleri olduğunu söyler.¹¹⁴

Meryem sûresinde Hz. Zekeriyâ ile ilgili olarak zikredilen: "*Bunun üzerine Zekeriyâ, Beytü'l-Makdis'teki ibadet yerinden çıkarak balkın yanına gelmiş ve işaret yoluyla onlardan sabah akşam Allah'ı anmalarını, O'nu tesbih etmelerini istemiştir*"¹¹⁵ meâlindeki âyette "mabet/musallâ" diye tercüme ettiğimiz âyette zikredilen "el-mihrâb", "özel ibadet yeri" anlamına gelmektedir. Burada Hz. Zekeriyâ özel ibadet ve dualarını yapardı. Hz. Zekeriyâ özel ibadetlerini burada yaptıktan sonra toplu ibadet için Beytü'l-Makdis'e çıkardı. Kendisine bir oğlu olacağına dair müjde de burada verilmiştir.¹¹⁶ Yine bu özel bölüm ile ilgili olarak "*Bunun üzerine Rabbi onu (Hanne'nin duasını) güzel bir şekilde kabul buyurdu ve onu (Hz. Meryem'i) güzel bir şekilde yetiştirdi. Zekeriyâ'yı da onun bakımıyla görevlendirdi. Zekeriyâ, onun bulunduğu bölme (el-mihrâb) her girdiğinde yanında bir yiyecek bulurdu...*"¹¹⁷ âyetinde "el-mihrâb" tabiri marife (el takısı) ile geçmektedir. Mescid-i Aksâ külliyesi içinde bulunan ibadet ve ihtiyaçları karşılamak için kullanılan küçük bölmenin adıdır. Burası Beytü'l-Makdis uhdesindedir. Meryem'in eğitim ve terbiyesiyle meşgul olan ve onun velayetini üstlenen Hz. Zekeriyâ'nın buraya sık sık uğradığı anlaşılmaktadır.¹¹⁸ Konuya ilişkin tarihi bilgiler göz önüne alındığında, âyette geçen "mihrâb", Beytü'l-Makdis'te yüksekçe yapılmış özel bir oda özelliği taşımaktadır.¹¹⁹

Yine Meryem sûresinde müjde verildiği üzere, "*Onun (Zekeriyâ'nın) mihrahta namaz kılmakta olduğu sırada melekler kendisine, 'Allah sana, katından olan kelimeyi doğrulayıcı, efendi, kendine hâkim ve sâlihlerden bir peygamber olarak Yahyâ'yı müjdelemektedir.'*"¹²⁰ âyetinde Zekeriyâ'nın (a.s.) Mesid-i Aksâ'nın mihrâb kısmına uğradığını göstermektedir.¹²¹

Başka bir cihetle Meryem sûresi 22. âyette, "*derken Meryem ona hamile kaldı, işte karınıda bebeği ile uzak bir yere çekildi*" şeklinde geçen "uzak bir yer/فَصَّيَا" tabirinin şark cihetinde uzak mihrâbın yakınında olduğuna dair rivayetler mevcuttur.¹²² Yine Hz. Meryem'in kendisi için yaş hurmaların da bu mihrâb

¹¹¹ Âl-i İmrân, 3/37, 39; Meryem 19/11; Sâd 38/21.

¹¹² Sâd 38/21.

¹¹³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 3/640.

¹¹⁴ Râzi, *Mefâtihu'l-gayb*, 26/377.

¹¹⁵ Meryem 19/11.

¹¹⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/591.

¹¹⁷ Âl-i İmrân, 3/37.

¹¹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 1/273.

¹¹⁹ Toplantı mahallinin ön kısmına veya yüksekçe yapılmış özel bölümüne, ibadet ve dua için kapanılan ve genellikle merdivenle çıkılan özel mekâna "mihrap" denir. Bk. Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/550.

¹²⁰ Âl-i İmrân, 3/39.

¹²¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 1/275

¹²² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/167, 170.

kısımında kendisine ikram edildiği rivayetler arasındadır.¹²³ Velhasıl âyetlerde zikredilen Hz. Meryem ile ilgili mucizevî durumlarında Mescid-i Aksâ'nın bu bölümünde olduğu anlaşılmaktadır.

Özetle yukarıdaki rivayetlerden hareketle Hz. Dâvûd ve Hz. Zekerîyyâ'nın ibadetle meşgul olmak için Kudüs'te bulunan Beytül-Makdis/Mescid-i Aksâ'da bulunan "Mihrâb" bölümüne uğradıkları anlaşılmaktadır. Hz. Meryem'in pek çok nimet ile karşılaştığı yer de mescidin "Mihrâb" isimli bu bölümüdür. Buradan hareketle söylenecek olursa Kur'ân, gerek Mesid-i Aksâ gerekse müştemilatında bulunan "Mihrâb"ın kudsiyetine dikkat çekmektedir.

4. Hadislerde Mescid-i Aksâ

Hadis rivayetlerine baktığımızda Filistin Bölgesi, Kudüs ve Mescid-i Aksâ Hz. Peygamber'in büyük önem verdiği mekânlardır. Dolayısıyla Hz. Peygamber (s.a.s), ümmetinin dikkatlerini bu cihete yönlendirmiş, bu bölgeye dair dinî açıdan bir strateji belirlemiştir.

Resûlullah kendisine sorulan bir soruya cevaben yeryüzünde ilk kurulan mabedin Mescid-i Haram, ikincisinin de Mescid-i Aksâ olduğunu beyan etmiştir.¹²⁴ Buradan hareketle belirtilecek olursa Hz. Peygamber Medine'ye geldikten sonra on altı ve on yedi ay kadar Beyt-i Makdis cihetine doğru namaz kılmıştır.¹²⁵

Rivayetlerde Beyt-i Makdis'in faziletine dair onlarca hadis-i şerîf mevcuttur. Bunlardan bir kısmı; ana başlıklar olarak Mescid-i Aksâ için yolculuk yapılabileceği¹²⁶, burada namaz kılan kimseye binlerce kat sevap verileceği ve Hz. Süleymân'ın duası ile Mescid-i Aksâ'da namaz kılan kişinin annesinden doğmuş gibi olacağı müjdesi¹²⁷, Beytül-Makdis'e umre yapmanın günahlara kefareti olacağı¹²⁸, buraya dair adak yapıldığında adağın gerçekleştirilmesi gerekliliği¹²⁹, Hz. Peygamber'in azatlısı Meymûne'ye buranın haşır ve dirilişin yeri oluşunu haber vermesi, oraya gidip namaz kılınmasını teşvik edip şayet gitmeye imkan bulunmazsa buranın aydınlatılması için zeytinyağı gönderilmesi tavsiyesinde bulunması¹³⁰ şeklinde sıralanabilir.

Daha başka rivayetlere bakıldığında Hz. Peygamber, Beytül-Makdis'in stratejik önemine dikkat çekmiştir. Burası ile ilgili olarak geleceğe dair önemli hususlara temas eder. Şöyle ki Hz. Peygamber, ümmetine Beytül-Makdis'e gitmelerini tavsiye etmiş, oraya gidecek nesillerin kendisine verilmesi umudunu taşımıştır. Yine Hz. Peygamber bu hususta Filistin bölgesinde yaşayan mümin topluluğa işaret ederek ümmetinden bir topluluğun daima hakikat üzere olacağını, düşmanlara üstün geleceğini haber vermiştir. Muhalif ve düşman kimselerin, başlarına gelen musibet dışında burada yaşayan müminlere zarar veremeyeceğini beyan eden Hz. Peygamber, bu kimselerin Beytül-Makdis ve çevresinde olduklarını müjdelemiştir.¹³¹

Yine bu meyanda Resûlullah (s.a.s), Ashâb'tan daraldığını söyleyen ve can çekişmekte olan Şeddâd b. Evs'i "*Hayır dünya sana dar gelmeyecek, bilakis Suriye Bölgesi ve Beytül-Makdis fethedilecek, Allah'ın izniyle sen ve*

¹²³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/178.

¹²⁴ Müslim, "Mesâcid", 1.

¹²⁵ Müslim, "Mesâcid", 2.

¹²⁶ Müslim, "Hac", 511.

¹²⁷ İbn Mâce, "İkâme", 196, 198.

¹²⁸ İbn Mâce, "Menâsik", 49.

¹²⁹ Dârimî, "Nüzûr", 4.

¹³⁰ İbn Mâce, "İkâme", 196; Ebû Dâvûd, "Salat", 14.

¹³¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 36/656.

yanındakiler oradakilere önderler olacaksınız¹³² şeklinde müjdelemiştir. Daha sonra Hz. Şeddâd kısa bir süre içinde iyileşmiş Kudüs'te önemli görevler üstlenmiştir.¹³³

Mesid-i Âksâ'ya ziyaret hususuna gelince Resûlullah'ın (s.a.s.), İsrâ sûresinde haber verildiği üzere bir yolculuk gerçekleştirmiş, nübüvvetin son halkası olarak diğer nebilerin ayak bastığı yerlere ayak basmıştır. Peygamberler onun için orada toplanmış, daha sonra göğe miraç ederek semanın kapıları kendisine açılmıştır.¹³⁴ Bu durum hadislerde şöyle anlatılır: Resûlullah, Kudüs'e yaptığı bir gecelik yolculuğun dönüşünde durumu etrafındakilere haber verince Kureyşliler buna inanmamışlardı. Daha önce Kudüs'e gitmiş olanlar ise oradaki mescidi anlatmasını kendisinden talep etmişlerdi. Bunun üzerine Resûlullah Hıcr'de ayağa kalkmış, Beytü'l-Makdis'i gözünün önüne getirerek mabedin özelliklerini Kureyşlilere anlatmaya başlamıştı. Bunun üzere oradakiler Hz. Peygamber'i tasdik etmişlerdi.¹³⁵

Özetle belirtilecek olursa Ka'be'nin inşâsında Hz. İbrahim ve oğlu İsmail, babası Hz. Dâvûd'un emriyle Beytü'l-Makdis'in yapımında Hz. Süleymân; Mescid-i Nebevî'nin yapımında ise Hz. Peygamber bizzat çalışmıştır. Buradan hareketle söylenecek olursa ilk mabet kabul edilen Ka'be'nin ait olduğu coğrafya Hicaz ve bulunduğu şehir Mekke ise Mescid-i Aksâ'nın coğrafyası Filistin toprakları ve inşâ edildiği yer de Kudüs'tür. Üçüncü mescidin bulunduğu mekân ise İslâm Medeniyetinin kurulduğu şehir Medine'dir.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'de doğrudan Kudüs lafzı geçmese de bazı âyetlerde kıssalar üzerinden Filistin coğrafyası ve mukaddes belde Kudüs'ün iz düşümlerini görmek mümkündür. İsrâ sûresi 1. âyette de Mescid-i Aksâ olarak nitelenen bu kutsal mabet tefsirlerde Beytü'l-Makdis olarak isimlendirilmiştir. Yine rivayetlere bakıldığında bölge olarak da bu coğrafya için "el-Arzu'l-Mukaddese" tabiri kullanılmıştır.

Kur'an kıssalarına dair âyetlerin tefsirinde "mübârek mekân", "mukaddes toprak", "düzgün (seçkin) bir yurt" vb. şeklinde nitelendirilen beldeler, Kudüs şehrinin de içerisinde yer aldığı Filistin bölgesidir. Âyetlerde Şam ve Kudüs diyarı olan Filistin coğrafyası için; bereketli yerler, mukaddes topraklar, seçkin ve mümtaz bölge, şehir ve medeniyetin inşâ edildiği yer anlamında zikredilen karye tabirleri kullanılmıştır.

Peygamberin hayatlarının bir kısmının Filistin coğrafyasında geçirmesi ve makamlarının burada bulunması nedeniyle Kudüs, semavî dinlerin yöneldiği kutsal mekân özelliği taşımaktadır. Yine Kur'an'da ilk kible olarak zikredilmesi bağlamında da burası ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim Kudüs'te bulunan mabetlerden en kadim olanının Mescid-i Aksâ olduğunu söylemek mümkündür. Mescid-i Aksâ ile ilgili hadis rivayetlerine bakıldığında burayı ziyaret etmenin önemi, burada namaz kılmanın ve ibadet yapmanın ecir bakımından ehemmiyeti ve buranın stratejik konumu, Hz. Peygamber'in buraya yaptığı gece yolculuğunun safahatı gibi hususların öne çıktığı görülmüştür.

Mescid-i Aksâ tabiri, İslâm'ın ilk dönemlerinde yer yer Kudüs için kullanılmakla birlikte asırlar boyunca bununla özellikle Beytü'l-Makdis'te bulunan Harem-i Şerif kastedilmiştir. Burası da içinde pek çok mescitlerin bulunduğu yaklaşık yüz kırk dört dönümlük arazi konumundadır. Klasik dönem tefsirlerinde belirtildiği üzere Mesid-i Aksâ'dan kastedilen Beytü'l-Makdis'tir. Binaenaleyh âyetlerde işaret edildiği üzere bu mabedin yer aldığı bölge, bereketli olarak vasıflandırılan ve içinde bol suların, ağaçların ve pek çok yer altı zenginlikleri dâhil hayırların mevcut olduğu yer olarak kabul görmektedir.

Âl-i İmrân ve Meryem sûreleri başta olmak üzere bazı âyetlerde Hz. İsâ'nın büyüdüğü, insanları dine davet ettiği, havârilileri konuşma yaptığı ve hayatının son anlarını yaşadığı mekânın da Kudüs olduğuna

¹³² Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdulmecîd es-Selefi (Kâhire: Dâru'n-Neşr, 1994), 7/289.

¹³³ Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 42.

¹³⁴ Rivayetin tamamı için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/485, 35/211; Müslim, "İmân", 259. Nesâî "Salât", 1; İsrâ gecesini Hz. Peygamber'e üç şey verilmiştir: "Beş vakit namaz, Bakara sûresinin son âyetleri, ümmetinden Allah'a şirik koşmayanların büyük günahlarının bağışlanması." Bk. Müslim, "İmân", 279.

¹³⁵ Buhârî, "Menâkibü'l-Ensâr", 41; Tirmizî, *Tefsiru'l-Kur'an*, 18.

işaret edildiği görülmektedir. Mabedin inşâsı sonrası Hz. Zekerîyyâ ve Hz. Yahyâ'nın yaşadığı yerin de burası olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Meryem'in çocukluk ve yetişkinlik döneminin bir kısmının burada geçtiği kaynaklarda haber verilmektedir. Kur'ân'da Mescid-i Aksâ'ya işaret eden dört âyette mabedin bir cüz'ü olan ibadetgâh hükmündeki "Mihrâb"tan da bahsedilmektedir. Böylece gerek Mescid-i Aksâ gerekse müştemilatında bulunan mezkûr mihrâbın mukaddes oluşuna dikkat çekilmektedir.

Özetle belirtilecek olursa Filistin ve Şam coğrafyasının, Hz. İbrahim'den Hz. Muhammed'e kadar pek çok nebînin yaşadığı veya uğradığı yerler olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân kıssalarının iz düşümlerine bakıldığında bu durum görülebilmektedir. Nitekim âyetlerde de işaret edildiği üzere çoğu peygamberler, bu bölgenin kalbi hükmündeki Kudüs'te buluşmuştur. Özellikle bazıları da buradaki mabet olan Mescid-i Aksâ'nın ibadete tahsis edilen özel bir bölümü olan mihrâb'ta ibadetle meşgul olmuşlardır. Tüm bu sebeplerden ötürü bu diyara "kutsal topraklar/el-arzu'l-mukaddese" denildiği anlaşılmaktadır. Kur'an-ı Kerîm'de "Allah'ın bereketli kıldığı yurt" olarak nitelen bu coğrafya, aynı zamanda semavî dinler tarafından kutsal sayılmış, Yahudi inançlarına göre de Arz-ı Mev'ûd (vaadedilen topraklar) olarak kabul görmüştür. Ancak onların iddia ettikleri mezkûr bu yerlerin sınırlarının kesinlik ve netlik ifade etmediği görülmüştür.

Bu yerlerin akıbetine gelince "*Andolsun zikirten sonra Zebûr'da da yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır diye yazmıştık*" (Enbiyâ 21/105) âyetinden anlaşıldığı üzere buralar ancak Allah'ın iyi kullarına kalacaktır. Zira tefsirlerin çoğuna göre bu âyette geçen "arz" kelimesi genel olarak yeryüzünü, özel olarak da mezkûr bu yeri ve bölgeyi ifade etmektedir. Allah Teâlâ, adı geçen âyet üzerinden dünyada zulmün ve kötülüğün daimî olamayacağını; bu diyardaki hâkimiyetin eninde sonunda inançlı iyi kimselerin (sâlihlerin) eline geçmesinin mukadder olduğunu haber vermektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvût. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Altun, İsmail. "Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22/1 (2018), 293-316.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2003.
- Baş, Mustafa. "Kitabi Dinlerin Tarihsel Sürecinde Filistin ve Kudüs". *Tarihte Kudüs ve Mescid-i Aksâ*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023.
- Bayrak, Handan Yıldız. *Kur'an'da Kudüs ve Mescid-i Aksâ*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bekiroğlu, Harun. "Tefsir Sayfalarından Tarihi Okumak: Mesid-i Aksâ". *KUDÜS İsrâ e Mi'rac Hatırasının Muhafızı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2024.
- Bıyıkoglu, Yakup. "İslâm Öncesi Dinî-Kültürel Olguların Kiblenin Tahvili Hususuna Yansımaları ve Kible Ayetlerinin Sosyal-İçtimâî Boyutu", *İHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2020), ss. 70-97.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh. *Sabîhu'l-Buhârî*. Muhammed. b. Züheyr en-Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. Fadl. *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1412.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'âs b. İshâk, *Sünenü Ebî Dâvûd*. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetu'l-Asriyye, ts.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Erul, Bünyamin. *Kudüs ve Aksâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2023.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Hicâzî, Tarık Ahmed. *Şia ve Mescid-i Aksâ*. Konya: Meva Yayınları, 2010.
- Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, thk. Muhammed Şemsuddin Hüseyin. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve'tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-keitâbi'l-'azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Târihu beyti'l-Makdis*, thk. Muhammed Azab (b.y: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, t.s.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki. 2 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Ârabiyye, t.s.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Kâhire: Dâru'l-Meârif, t.s.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Nâsır, 1968.

- Kanik, İsa. “İsrâ Sûresi Bağlamında Kaleme Alınan İsrâ Sûresi Özelinde Tefsir Literatüründe Kudüs ve Mesid-i Aksâ’ya Dair Düşünceler”. *İlmî, Kültürel ve Sosyal Hayatta Kudüs*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023.
- Karaman, M. Lutfullah. “Filistin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/89-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kitab-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1996.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi‘ li â-ahkâmi’l-Kur’ân*. thk. Ahmed el-Perdevnî-İbrâhim el-Etfeyyîş. 20 Cilt. Kâhire: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1964.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te’vilâtü ehli’s-sünne*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005.
- Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1990.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şahâte. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1423.
- Musa İsmail Basit vd., çev. Ali Benli. Mesra Eğitim Tercüme Komisyonu. *Kudüs Tarihi*. İstanbul: Nida Yayınları, 2011.
- Mücahid b. Cebr. *Tefsîru Mücahid*. thk. Muhammed Abdusselâm Ebü’n-Neyl. Mısır: Dâru’l-Fikri’l-İslâmî, 1989.
- Müslim, Ebu’l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *es-Sahîb*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki. 5 Cilt. Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, t.s.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. Abdulfettâh Ebû Gudde. 8 Cilt. Halep: Mektebetü’l-Matbû’âtü’l-İslâmiyye, 1986.
- Nesefî, Ebu’l-Berakat Abdullah b. Ahmed. *Medâriku’t-tenzîl ve bekâikü’t-te’vil*. thk. Yusuf Ali Bedîvî. 3. Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kelim, 1998.
- Râzî, Fahreddin. *Mejâtîhu’l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Sa’lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 2002.
- Smart, Ninian. *The World’s Religions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Sülün, Murat. “Kur’ân-ı Kerîm’de Kudüs’e Atıflar”, *Diyanet İlmî Dergi*, 60/4 (Kudüs ve Mescid-i Aksâ Özel Sayı 2024), 1219-1262.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu’l-Kadîr*. 6 Cilt. Beyrût-Dımaşk, Dâru İbn Kesîr-Dâru’l-Kelîmî’t-Tayyib, 1414/1993.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *Mu’cemu’l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdulmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kâhire: Dâru’n-Neşr, 1994.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed Cerîr. *Câmiu’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân/ Câmiu’l-beyân an te’vîli’l-âyi’l-Kur’ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 25 Cilt. b.y: Müessesetü’r-Risâle, 1420.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed Cerîr. *Târîhu’r-rusul ve’l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru’t-Türâs, 1387.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Mûsa. *Sünenu’t-Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvvâd Ma’rûf . 6 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1998.
- Zemahşerî, Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf ‘an hakâiki gâvâmi’i’t-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1407.